

„Kurnajate“ ja „rahvavaenlaste“ perekonnaliikmed Nõukogude võimu kammitsais

Eli Pilve*

Sissejuhatus

Eesti elanikel on ajaloo vältel tulnud korduvalt kogeda poliitilise võimu järsku vahetumist, paljudel koguni mitu korda ühe eluea jooksul. Vahetus on endaga kaasa toonud harjumuspärasest täiesti erineva ühiskonnakorralduse koos uute, eelnenust kardinaalselt erinevate väärtushinnangute ja tõekspidamistega. Seni kehtinud normid ja väärtused on sageli langenud lausa mõnituste ohvriks. Kultuuriuurija Airi Aarelaid-Tart tõdeb, et Stalini-aegsed kulakuteks ja kodanlikeks natsionalistideks tembeldamise kampaaniad või Nõukogude okupatsiooni järel Eestisse saabunud sovetliku meelsusega venekeelsete sisserändajate privilegeeritud positsioon tekitasid olukorra, mis võis teoreetiliselt küll anda tõuke dissidentlusele ja avalikule protestiliikumisele, kuid samahästi võis viia isiksuse psüühikat muserdava passiivse kohanemise ja enessesulgumiseni.¹ Avalike protestiliikumiste võimalikkus sõltub poliitilise režiimi rangusest ja Stalini võimuloleku ajal ei saanud olla selles osas mingisuguseid illussioone. Otse vastupidi – ängistavas hirmuõhkkonnas ei juletud oma tõelisi mõtteid avaldada isegi kõige lähedasematele.

Sõjajärgse aja kirjeldamisel toob Aili Aarelaid-Tart paralleeli kirjandusteadlase ja filosoofi Mihhail Bahtini käsitlesega karnevalikultuurist, täpsustades, et tegemist oli vaid näilise sarnasusega, sest Bahtini kõikelubav karnevaliaeg lõppes mõne päevaga, Nõukogude okupatsioon kestis aga pea pool sajandit. Senised harjumuspärased rollid vahetati täielikult uute vastu. Lugupeetud taluperemehest sai kulak või kolhoosnik, sulasest täitevkomitee asjamees, nälgivas Venemaa külas hädavaevu alghariduse omandanud ja sealt Eestisse põgenenud kehvikust väidetav külluse ja kultuuri maaletooja ning sellele kõigele tuli nii mõnelgi tuntud kirjanikul kiidulaul kirjutada, kui ta veel üldse midagi avaldada soovis.²

Kuigi Eestis nii 1940., 1941., 1944. kui ka 1991. aastal aset leidnud poliitilise võimu muudatusi võib laias laastus ja üldistavalt käsitleda kultuuritraumadena, ei ole need kaugeltki võrreldavad. Kõigil juhtudel tuli muutunud oludega kohaneda, kuidas keegi oskas. Sageli, aga mitte alati, kattus poliitiline meelsus ka keeleruumiga. 1940. ja 1944. aastal oli eestikeelne elanikkond, mõnede eranditega, šokeeritud ja opositsioonis uue võimuga ning sunnitud oma senised tõekspidamised väliselt uute vastu vahetama. See omakorda tingis veidra paralleelteadvuse kujunemise, mille puhul õppis inimene hoolega jälgima, millal, kus ja kellele usaldada oma tõelisi mõtteid, millal esitada pealesurutud ideoloogiat ja mida hoida üldse salajas. Viimast tänapäeva mõistes ka täiesti süütu info puhul, näiteks oma vanemate elukutsest kõneldes. See oli aga võib-olla siiski väikseim ebameeldivus, mida teatav sotsiaalne päritolu või seotus Nõukogude võimu tingimustes endaga kaasa tõi. Olgugi, et sageli tuli end

* Eli Pilve (1982), doktorant, teadur, Eesti Mälu Instituut, Suur-Ameerika 12, 10412 Tallinn, eli.pilve@mnemysone.ee

¹ A. Aarelaid-Tart. Nullinate kultuur II: põlvkondade pihtimused. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu, 2012, lk. 10–11.

² A. Aarelaid-Tart. Sõja järel sündinute elude metamorfoosid. Ühe kursuse lugu. – A. Aarelaid-Tart. Nullinate kultuur II: põlvkondlikud pihtimused, lk. 57.

kontrollida ka koduseinte vahel, et vältida näiteks väikelaste pahaaimamatust sõnapoetusest tuleneda võivaid probleeme; eriti pingsalt aga juhtudel, kui elati ühiskorteris koos Venemaalt tulnud sõjaväelaste perekondadega, mis oli Nõukogude okupatsiooni esimestel aastakümnetel täiesti tavaline.

Nõukogude klassivõitluse ideoloogia vaimu ja repressioonimeetoditest tulenevalt pani ühe pereliikme kuulutamine valitseva võimu vaenlaseks märki kogu perekonnale. Eesti Rahva Muuseumis ja Eesti Kirjandusmuuseumis on talletatud hulgaliselt mälestusi sellest, kuidas üks või teine on pidanud kannatama oma sotsiaalse päritolu pärast, jäädes ilma haridusest või töökohast; samuti oli teema uurimisel hõlpsasti võimalik koguda suulist pärimust. Dokumentaalset tõestusmaterjali on aga vähe, sest perekonnaliikmete repressioonid varjati võimude poolt. Kui Lenin pidas 1919. aastal partei programmi kohta kõne, ütles ta selgesti, et kodanlus tuleb maha suruda, aga kuidas, seda ta ette ei kirjutanud.³ Nii kujunes päritolu tõttu tagakiusamisest tavaline nõukogude praktika, kus dokumendid ei peegeldanud reaalsust või siis oli seos väga moonutatud. Näiteks kirjutati küüditatud üliõpilaste eksmatrikuleerimisotsusesse põhjuseks õppetööle mitteilmumine. Samamoodi sai töölt vallandamisel esitada põhjusena igasuguseid väljamõeldisi tööga mitte toime tulemisest, kuigi vallandamise tegelikuks põhjuseks oli töötaja ebasobiv sotsiaalne taust. Sestap on sotsiaalse päritolu tõttu igapäevaelus takistuste seadmise uurimine meetodiliselt raske, sest enamasti ei vormistatud selle kohta dokumente, vähemalt mitte niisuguseid, mis oleksid ka täna Eesti ajaloolaste käsutuses. Mälestusi selle kohta on aga suhteliselt palju, kuid need ei ole mitte alati täiesti usaldusväärsed. On inimlik süüdistada oma ambitsioonide mitteteostumises meist sõltumatu asjaolusid. Võrdlusmaterjaliks on näited inimestest, kelle vanemad ei olnud „sotsiaalselt sobivad“, kuid kes võeti ülikooli vastu isegi Stalini ajal, näiteks Eesti endine president Lennart Meri. Oleks ebaõige kahtlustada neid kõiki võimudega kompromissi sõlmimises, ehkki see on esmapilgul üks võimalikke seletusi. Nii oli teema uurimine keeruline ja aeganõudev ning kolleegide abita oleks autor arvatavasti ummikusse jooksnudki. Tahan siinkohal väärtuslike nõuannete eest tänada professor Enn Tarvelit, Eesti Mälu Instituudi teadureid Aivar Niglast ja Peeter Kaasikut ning Olev Liivikut Eesti Ajaloomuuseumist ja Marti Taru Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudist.

Klassivõitlus ja proletariaadi diktatuur

Karl Marxi sõnul tegi inimese ekspluateerimise teise inimese poolt võimalikuks eraomandus, mis tuli antagonismi kaotamiseks likvideerida.⁴ Nõukogude Liidus ei piirdunud klassivõitlus aga sugugi ainult eraomanduse kaotamisega, likvideerda püüti ka igasugune teisitimõtlemine ja inimesed koos sellega. Esimesel nõukogude võimu aastal surus partei Punaarmee abil maha vähimagi vastupanu, pooldades seejuures avalikult terrorit. Viimase raames asuti ühiskonda puhastama ka „rahvavaenlastest“.⁵ See toimus „proletariaadi diktatuuri“ raames klassivaba ühiskonna loomise sildi all, mis tegelikkuses lõi aga uue ning palju jäigema klassiühiskonna. Seda tunnistas Lenin isegi, öeldes, et klassid on ja jäävad olema terve proletariaadi diktatuuri kestel. Kui klassid kaovad, ei ole diktatuuri enam vaja, aga nad ei kao ilma proletariaadi diktatuurita.⁶ Sama põhimõtte sisaldus ka 1919. aastal vastu võetud Venemaa Kommunistliku Partei esimeses programmis, mille järgi on igasugusel riigil klassiline iseloom; kui klassid on kaotatud, siis pole enam vajadust ka riigivõimu järele. Nõukogude Venemaa oli seega samuti klassiühiskonnaga riik, kuid oma olemuselt väidetavalt kurnajate mahasurumisele sihitud

³ V. I. Lenin. Kõne partei programmist VK(b)P VIII kongressil 19. märtsil 1919. – V. I. Lenin. Valitud teosed kahes köites, II köide. Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1946, lk. 364.

⁴ H. Käärik. Klassikaline ja nüüdisaegne sotsioloogiline teooria. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2013, lk. 38–40.

⁵ R. Service. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Varrak, Tallinn, 2010, lk. 97–98.

⁶ F. Tšernov. Klasside ja klassivõitluse marksistlik-leninlik teooria. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952, lk. 49.

ning selle eesmärgi saavutamiseks oli lubatud ükskõik milliste (*sic!*) vabadusekitsenduste tarvitamine. Ametliku retoorika kohaselt oli tegemist ajutise abinõuga ja partei programm lubas, et sedamööda, kuidas kaob võimalus ühel inimesel teist kurnata, kaob ka vägivalla vajadus.⁷ Seniks pidi aga proletariaat Kommunistliku Internatsionaali põhikirja järgi võimu säilitamiseks klassivõitlust hoogustama, muutma selle iseäranis laialdaseks, teravaks ja armutuks. Kodanliku klassi esindajad tuli senisest südikamalt oma töökohtadelt kõrvale tõrjuda, asendades nad kas või oskamatute töölistega, kui viimaseid võis ideoloogiliselt usaldada.⁸

Kui Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei võttis oma II kongressil 1903. aastal vastu partei esimese programmi, siis reguleeriti ka parteisse astumise põhimõtted. Lenin nõudis, et partei kasvataks süstemaatiliselt, vähehaaval ja püsivalt oma keskusele sobivaid inimesi, et ta näeks nagu peopesal iga kõrgele kohale kandideerija kogu tegevust ja tutvaks isegi nende individuaalsete iseärasustega.⁹ Partei liige pidi kuuluma ühte parteiorganisatsiooni, s. t. ta ei tohtinud olla korraga mitmes algorganisatsioonis. Seda põhjusel, et nii oli võimalik tagada partei tugev kontroll iga liikme tegevuse üle ja selle tegevuse kindel juhtimine.¹⁰ Sama nõue jäi kehtima ka 1961. aastal vastu võetud partei programmis.¹¹

Parteiliikmeid ja liikmekandidaate jälgiti tõepoolest nagu peopesal. Näiteks Arvid Laatsiti juhtum, kes oli võidelnud Teises maailmasõjas Punaarmee ridades ja kahe medaliga autastatud. 1945. aastal arutati tema parteisse vastuvõtmist, kuid ta kustutati kandidaatide nimekirjast, sest tema isa oli teeninud Eesti politseis ning õde ja vend kuulunud vastavalt Naiskodukaitsesse ja Kaitseliitu. Laatsit arvati kandidaatide seast välja kui parteisse sattunud juhuslik inimene.¹² Süüdistatuna partei petmises heideti selle ridadest välja ka Pavel Trover, kes oli varjanud oma isa ja venna teenimist Saksa sõjaväes.¹³ Need on vaid üksikud näited iseloomustamiseks toonast olukorda, kus ühest küljest agiteeriti parteisse astuma ja sellest kõrvalehoidmine või toonases mõistes ebasobivate sugulaste ilmsikstulekul valituks mitteosutumine võis tekitada probleeme; teisest küljest, kord juba seal olles, pani parteist välja viskamine inimesele märgi, mis omakorda võis ta jätta ilma tööst ja raskendada uue ametikoha leidmist, rääkimata ühiskondlikul positsiooniredelil tõusmise võimatuks tegemisest. Mõistagi, nagu alati, leidis ka siin üksikuid erandeid.

Samasugune praktika leidis rakendust ka väljaspool „vastutavamaid valitsuskohti“, nagu neid nimetati Kommunistliku Internatsionaali põhikirjas.¹⁴ Näitena võib tuua juba 1941. aasta jaanuaris Tartu ülikoolis moodustatud kaadriosakonna, mille tööks oli ülikooli personali komplekteerimine õppejõududega, kes oleksid pädevad nii erialaselt kui ideeliselt. Et mõlemat nõuet oli 1941. aastal Eestis keeruline täita, sai määravamaks viimane. Kaadriosakond koostas õppejõudude kohta isikutoimikud iseloomustuste, poliitiliste kaebuste, anonüümkirjade ja tagaselja hangitud õienditega. Sellistes tingimustes pidasid paljud õppejõud targemaks ise ära minna enne, kui nad oleks vallandatud.¹⁵ Paljud 1940.–1941. aastal arreteeritud, küüditatud, Punaarmeesse mobiliseeritud või Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud üliõpilaste

⁷ Venemaa Kommunistlise (enamlaste) Partei programm. Vastu võetud partei VIII kongressil Moskvas, 18.–23. märtsil 1919. Peterburi, 1919, lk. 8–9.

⁸ Kommunistlise Internatsionaali resolutsioonid ja põhikiri. Wasta võetud Kommunistlise Internatsionaali teisel kongressil 17. juulist 7. augustini 1920. a. Kommunistlise partei Eestimaa keskkomitee kirjastus, 1920, lk. 5, 7.

⁹ B. N. Ponomarjov. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 597.

¹⁰ Samas, lk. 57.

¹¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikiri. Kinnitatud NLKP XXII kongressi poolt, osalised muudatused sisse viidud NLKP XXIII kongressi poolt. Eesti Raamat, Tallinn, 1966, lk. 13.

¹² Eesti Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF), f. 1, n. 4, s. 931, l. 90, EKP KK büroo protokoll nr. 88, 25.02.1950.

¹³ Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 1, n. 4, s. 931, l. 102, EKP KK büroo protokoll nr. 88, 25.02.1950.

¹⁴ Kommunistlise Internatsionaali resolutsioonid ja põhikiri, lk. 7.

¹⁵ L. Raid. Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1995, lk. 12–13.

sed eksmatrikuleeriti ametlikult alles 1942. aastal, kusjuures eksmatrikuleerimise põhjuseks kirjutati sageli õppetööle mitteilmumine.¹⁶

Massiliseks kaadripuhastuseks läks Nõukogude okupatsiooni taastudes 1944. aastal. Ülikooli kaadriosakonda kohustati esitama parteibüroole ettepanekuid ülikooli puhastamiseks nõukogudevastaselt meelestatud professoritest ja õppejõududest; üliõpilastest ja aspirantidest, kes pärinesid kulakute, kaupmeeste ja ettevõtjate perekondadest, ning ka nendest, kes olid teeninud Saksa armees. Esimesel sõjajärgsel aastal eksmatrikuleeriti Tartu ülikoolist üle 700 üliõpilase, sageli taas õppetööle mitteilmumise ettekäändel. Tegelikult võis põhjuseks olla elulooliste andmete varjamine, Saksa sõjaväes teenimine, sugulaste Läände põgenemine vms., hiljem ka 1949. aasta küüditamine.¹⁷

Repressioonid üliõpilaste suhtes hakkasid sagenema, kui senine ülikooli kaadriülem Jenny Nõu asendati Helene Kurega. Inimeste üle otsustamisel sai põhiliseks nende isiklik toimik, millest loeti välja kas nõukogudevastane meelsus või ebasobivad ankeediandmed, milles võis muu hulgas kajastuda nõuetele mittevastav sotsiaalne päritolu. Kontrolli laiendati ka ülikooli tehnilistele töötajatele ja abipersonalile.¹⁸

Vahetati välja ka suurem osa üldhariduskoolide õpetajaid. Nn. kodanlised õpetajad vallandati või sunniti lahkuma „omal soovil“, mõnikord arreteeriti ja asendati ideoloogiliselt usaldusväärse kaadriga, kellel puudus sageli isegi keskharidus, rääkimata eriharidusest.¹⁹ Ühe näitena paljudest võib siinkohal tuua EK(b)P Tartumaa Komitee sekretäri ettepaneku Tartumaa TSN Täitevkomitee Haridusosakonna juhatajale Pärtile – kõrvaldada koolist kaks õpetajat, kelle sobimatus tööks seisnes üksnes selles, et ühe isa ja teise abikaasa olid „sakslaste käsilastena“ 25 aastaks vangistatud.²⁰ Mitte mingisugust etteheidet erialase tööga seoses.

Sotsiaalse päritolu tõttu teenistuse kaotamise oht ähvardas igas eluvaldkonnas. 1928. aastal vallandati Venemaal tuhandeid spetsialiste ja insenere, sest nad olid samadel ametikohtadel töötanud juba enne revolutsiooni, kuuludes seega võõrasse klassi. See oli piisav, et jätta nad ilma toidutalongidest ning arstiabist, mõnikord ka elukohast.²¹ Pärast sõda ei läinud olukord sugugi lihtsamaks. Näiteks esitas 1946. aastal EK(b)P Tartumaa Komitee sekretär Peeter Tiido Tartumaa Sidekontori ülemale nõude Tabivere postiagentuuri töötaja vallandamiseks, kuna tema sotsiaalne päritolu ei vastanud nõuetele: „Käesolevaga teatame, et kod. Karin Pöder, kes teenib Tabivere postiagentuuris, on rahvavaenlase perekonnast. Tema ema on arreteeritud ja NSV-st välja saadetud. Miks Teie peate ametis sarnaseid isikuid? Teatage, mis on Teie poolt ette võetud sideaparaadi komplekteerimiseks ustavate kaadritega.“ Viis kuud hiljem on teatele lisatud käsikirjaline märge: „Kod. Pöder on koheselt vabastatud. Alus: telefonikõne Sidekontori ülemaga sm. Štšerbanoviga.“²²

Mil moel pidi selline vallandamine kaasa aitama töörahva heaolu kasvule, nagu väideti Kommunistliku Internatsionaali põhikirjas, seda eriti olukorras, kus ideoloogiliselt sobivad teenistujad olid sageli puuduliku eesti keele oskuse ja haridusega, on ilmselt retooriline küsimus.

¹⁶ L. Raid. Repressioonid Tartu Ülikoolis 1944–1952. – T. Hiio, H. Piirimäe. Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2007, lk. 521; Andmebaas Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Koostamispehimõtted ja ülevaade allikatest, Eesti Ajalooarhiiv ja Tartu Ülikool, http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/page?view=aaat_annotation (viimati vaadatud 22.07.2015).

¹⁷ L. Raid. Repressioonid Tartu Ülikoolis 1944–1952, lk. 521, 523; Andmebaas Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944; K. Siilivask, H. Palamets. (koostajad). Tartu Ülikooli ajalugu II, 1918–1982. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, lk. 201.

¹⁸ L. Raid. Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952, lk. 94.

¹⁹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. – Tuna 2004, nr. 1, lk. 61–63.

²⁰ ERA f. 12, n. 7, s. 24, l. 33, EK(b)P Tartumaa Komitee sekretär Kurvits Tartumaa TSN Täitevkomitee Haridusosakonna juhatajale sm. Pärtile, salajane, 08.01.1947.

²¹ S. Courtois jt. Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid. Varrak, Tallinn, 2000, lk. 173.

²² ERA f. 12, n. 7, s. 24, l. 52, EK(b)P Tartumaa Komitee sekretär Tiido Tartumaa Sidekontori Ülemale, 10.12.1946.

Kurnajate klasside likvideerimine

Kommunistliku Internatsionaali II kongressil 1920. aastal vastu võetud resolutsioonide järgi oli sotsialismi kui kommunismi esimese astme saavutamiseks kolm põhiülesannet, millest esimene kätkes endas „kurnajate“ ja kodanluse kukutamist. Alles teiseks ülesandeks oli kogu töörahva koondamine kommunistliku partei ideede alla ja kolmandaks tuli likvideerida väikemaapidajate ja väikeettevõtjate kahtlev seisukoht kodanluse ning proletariaadi, kodanliku demokraatia ja nõukogude võimu vahel. Esimese ülesande täielikuks täideviimiseks aitas ainult kodanluse väevõimuga kukutamine, kogu eraomanduse võõrandamine, kogu kodanliku riigiparaadi purustamine, kõige ohtlikumate ja visamate kurnajate maalt välja saatmine või vangilaagritesse koondamine.²³

1934. aastal esitas Stalin partei 17. kongressil aruande ÜK(b)P KK tööst ja ütles, et klassideta ühiskond sünnib üksnes klasside hävitamise teel.²⁴ Nõukogude praktikas liigitati hävitamisele kuuluvatesse klassidesse kogu jõukam talurahvas, endised riigiametnikud, äripidajad, vaimulikud jt. S. t. kõik, kes olid revolutsioonieelsel ajal teeninud elatist mittetöölisena või olid seda teinud nende vanemad, õed-vennad, sugulased – ka see oli repressioonideks täiesti piisav põhjus.

Kui lähtuda nõukogude propagandakirjandusest, siis moodustasid ekspluataatorite suurima ja julmima rühma kulakud, keda olnud 1928. aastal Venemaal 5 618 000. On oluline märkida, et see arv sisaldas ka klassivaenlaseks peetute pereliikmeid.²⁵ 1929. aastal ütles Stalin agrar-marksistide konverentsil, et aeg on küps minemaks kulakluse ekspluateerimistendentside piiramise poliitikal üle kulakluse kui terve klassi likvideerimise poliitikale. Ta rõhutas ka, et mitte mingil juhul ei tohi lubada kulakuid kolhoosi.²⁶ Tõenäoliselt 1950. aasta kevadel pidas EKP KK põllumajandusosakonna juhataja Aleksandr Sokolov ettekande salaja kolhoosidesse pugunud kulakutest, natsionalistidest ja muidu rahvaenlastest. Mõne sõnaga mainis ta ka kahtlasi isikuid, kelle tegi kahtlaseks üksnes sugulus „nõukogudevastaste elementidega“. Seos nõukogudevastase elemendiga sai teiste seas saatuslikuks ka Kureküla külanõukogu kolhoosi „Võimas Jõud“ liikmele Milla Palule, kelle abikaasa Osvald oli arreteeritud. 1952. aasta 4. märtsil peeti kolhoosis üldkoosolekut, kus juhatuse esimees Tiits tõstas küsimuse Osvald Palu kohta – „kas tema on enam sobiv kolhoosi koosseisu kuuluma või tuleb ta kolhoosist välja heita“. Järgnesid sõnavõetud Palu kuritöö hukkamõistmiseks ning koosolijate manitsemiseks enne otsuse langetamist tõsiselt järele kaaluda. Seejuures tegi keegi Glass ettepaneku visata oma mehe süütegude eest kolhoosist välja ka Osvald Palu abikaasa Milla, mis otsusena sündiski: „Vastuvaidlusi ei ole ja üldkoosolek, ilma vastu häälteta, otsustab välja heita kolhoosist, tagaotsitava röövmõrvari varjamise pärast omas majapidamises, kolhoosnikud Palu Osvald Jaani pg., kes juba arreteeritud, ja tema naine Palu Milla Kusta tr.“²⁷ Millest pidi viimane nüüd elama ja oma lapsi toitma, polnud kellegi asi. Tõsi, Milla Palul õnnestus tööle saada Kureküla sovhoosi, mille esimees oli Venemaalt tulnud eestlane Anton Konijärv, kes teda teenistusse võtma soostus. Ilmekas näide sellest, et kui inimlikkust jätkus, sai ohtlikke sotsiaalseid sidemeid varjata. Nõukogude klassivõitluse üks iseloomustavaid omadusi oligi muu hulgas see, et ta andis teatud mõõduvahendi inimlikkuse määramisel. Igasugune pealekaebamine ebasobivast sotsiaalsest päritolust või muu kompromiteeriv materjal võimaldas inimeste omavahelisi suhteid kiuslikult klaarida või liht-

²³ Kommunistliku Internatsionaali resolutsioonid ja põhikiri, lk. 2–3.

²⁴ J. Stalin. Aruanne partei XVII kongressil ÜK(e)P Keskkomitee tööst. Külvaja, Leningrad, 1934, lk. 70.

²⁵ P. Tšeremnõhh. Kuidas tekkisid klassid ja miks toimub klassivõitlus. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954, lk. 54–55.

²⁶ J. Stalin. NSV Liidu agrarpoliitika küsimustest. Kulakute kui klassi likvideerimise poliitika küsimusest. Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1948, lk. 23–27.

²⁷ EAA, f. T-794, n. 1, s. 48, l. 102–107, Protokoll nr. 4 Elva rajooni Kureküla k/n kolhoos „Võimas Jõud“ üldkoosoleku kohta 4. märtsil 1952. a.

salt vahendeid valimata võimudele pageda. Rahvasuu räägib ka Palude loo puhul, et Osvald arreteeriti pealekaebuse tagajärjel ja kirjeldatud kolhoosikoosolekul, kus vastuhääletamine oli arusaadavatel põhjustel välistatud, tõstnud naabrinaine hääletusel aga lausa mõlemad käed.²⁸

Klassivõitluse teine etapp

Stalini surma järel hakkas terror tasapisi vähenema. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei 1956. aasta XX kongressi salajasel ööistungil mõisteti Stalini isikukultus hukka, kuid kinnitati samas jätkuvalt, et partei senine poliitika oli olnud õige.²⁹ Ajaloolase Richard Pipes'i sõnul võinuks repressioonide pelk hukkamõistmine viia kommunismi ebaseaduslikuks kuulutamiseni, sestap leiti lahendus Lenini jumalustamise taastamises ja jätkati ideoloogiliselt samas vaimus, s. t. ka klassivõitlus ei kadunud ära, vaid võttis aja jooksul varjatuma ja leebema kuju.³⁰

1959. aastal peetud NLKP XXI kongressil võeti vastu otsus, et sotsialism on Nõukogude Liidus saavutanud täieliku võidu ja on jõutud kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise ajajärku. Sama väideti ka NLKP 1961. aastal vastu võetud kolmandas programmis, kus kinnitati, et sotsialism oli Nõukogude Liidus saavutatud ning nüüd tuli liikuda edasi kommunismile, mis pidi olema klassideta ühiskonnakord, kus kehtib ühtne tootmisvahendite üldrahvalik omandus ja kõigi ühiskonnaliikmete sotsiaalne võrdsus. See tähendab, et täielikult kadunuks klassiühiskonda veel ei loetud; küll aga olevat avaldunud kapitalistlikult ühiskonnalt kommunistlikule üleminekuks vajalik proletariaadi diktatuur nüüd rahvademokraatia vormis.³¹ Klassivõitlusest kui kurnajate kihi hävitamisest enam ei räägitud, selle asemel aga allesjäänud klasside lähenemisest üksteisele. 1986. aastal võeti vastu partei programmi uus redaktsioon, milles on öeldud, et kõnealusel etapil on tähtis töölisklassi, kolhoositalurahva ja haritlaskonna omavaheline lähenemine; ühiskonna klassideta struktuuri tekkimine, milles etendab otsustavat osa töölisklass. Klassidevaheliste erinevuste ületamine ja klassideta ühiskonna loomine tähendas linna ja maa erinevuste kadumist ning talurahva elulaadi üha suuremat sarnasust töölisklassi elukorraldusega; linna ja maa sotsiaalsete, kultuuriliste, majanduslike ja elukondlike erinevuste kaotamist ning kehalise ja vaimse töö tegijate üha orgaanilisemat ühitamist tootmistegevuses.³² Ehk peaaegu sama, mida oli öelnud Lenin 1919. aastal, kui ta kinnitas, et on vaja kaotada igasugune eraomandus, kaotada erinevused linna ja maa vahel ning ka füüsilise ja vaimse töö tegijate vahel.³³ 1986. aasta programmis eristatakse klassidena talurahvast ja töölisi ning vaimse ja füüsilise töö tegijaid. Revolutsioonilised ümberkujundused pidid tagama, et maa- ja linnatöölise elulaad samastub ning haritlaste loominguiline panus suureneb materiaalses tootmises, mis kõik tagab sotsiaalsete rühmade lähenemise. Nende erinevuste täielik ületamine ja sotsiaalselt homogeense ühiskonna kujunemine pidid jõudma lõpule kommunismi kõrgemas faasis.³⁴

Partei esimene, 1919. aasta programm oli lubanud, et sedamööda, kuidas kaob võimalus, et üks inimene teist kurnaks, kaob ka ajutiste abinõude ehk erinevate vägivalaviiside kasutamise vajadus, ja partei püüab neid kitsendada ning täielikult kõrvale heita.³⁵ 1980. aastateks oli massiline inimõiguste rikkumine tööpoolest vähenenud, kuid poliitilistest vabadustest,

²⁸ Autori intervjuu Viiru Pendiniga, 22.11.2013.

²⁹ B. N. Ponomarjov. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, lk. 563.

³⁰ R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu. Tartu, Ilmamaa, 2005, lk. 94–95.

³¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP poolt). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961, lk. 4–5, 19, 58; B. N. Ponomarjov. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, lk. 592, 600.

³² Nõukogude Liidu Kommunistliku partei programm. Uus redaktsioon. Vastu võetud NLKP XXVII kongressi poolt. Eesti Raamat, Tallinn, 1986, lk. 36–37, 50–51.

³³ P. Tšeremnohh. Kuidas tekkisid klassid ja miks toimub klassivõitlus, lk. 78–79.

³⁴ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 58–60.

³⁵ Wenemaa Kommunistlise (enamlaste) Partei programm, lk. 8–9.

arvamuste vaba väljendamise õigusest, tegelikust usuvabadusest, kodanike võrdsest kohtlemisest, liikumisvabadusest jms. ei saa Nõukogude Liidu puhul rääkida kuni selle kokkuvarisemiseni.

Pereliikmete repressioonide seadusandlik alus

Eespool on juba olnud näiteid sellest, kuidas inimest karistati selle eest, et tema lähikondsed olid Nõukogude Liidu kohtusüsteemi poolt riigivastastena süüdi mõistetud. Seaduse mõistes kandusid otsesed repressioonid esialgu sõjaväelaste ning laienesid edaspidi ka tsiviiliskite pereliikmetele.

VNFSV Kriminaalkoodeksi järgi võis sõjaväelase täisealisi perekonnaliikmeid karistada viie- kuni kümneaastase vabadusekaotusega juhul, kui sõjaväelane oli välismaale põgenenud ja tema pereliige oli sellele kaasa aidanud või sellest teadnud, aga mitte võimudele teatanud. Seejuures need täisealsed perekonnaliikmed, kes kuriteo toimepanemise ajal elasid põgenenud sõjaväelasega koos või olid tema ülalpidamisel, kaotasid valimisõiguse ja nad saadeti viieks aastaks asumisele Siberi kaugeimatesse rajoonidesse.³⁶ Sõja puhkedes Saksamaa ja NSV Liidu vahel sõjaväelaste pereliikmete karistamise korda täiendati. Vastavalt 16. augusti 1941. aasta NSVL Relvajõudude Kõrgema Ülemjuhatause peakorteri direktiivile kuulusid arreteerimisele vangilangenud komandöride ja poliitöötajate perekonnaliikmed. Samasugust praktikat rakendati Teise maailmasõja ajal nn. *Sippenhaftung*´i raames ka Saksamaal, kus poliitiliste vastaste karistamine laienes nende perekondadele.

Vangilangenud Nõukogude rea- ja seersantkoosseisu pereliikmeid ähvardas ilmajäämine riiklikest toetustest ja abivahenditest, mis sõjaaegses nälgivas tagalas ning olematu tsiviilvarustuse tingimustes oli väga karm karistus.³⁷

Järk-järgult karmistused karistused ka tsiviiliskitustest kodumaa reeturite perekonnaliikmete suhtes. Näiteks tuli ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsuse alusel 13. maist 1939 saata vangilaagrisse „eriti ohtlike“ kodumaa reetmises süüdi mõistetud isikute abikaasad.³⁸ ÜK(b)P KK poliitbüroo otsus 17. augustist 1940 laiendas selle kõikidele perekonnaliikmetele.³⁹ Detsembris 1940 saatis NSVL siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria eriteate Jossif Stalinile, milles ütles, et varasemad kerged meetmed, mille järgi ei kuulunud välismaale põgenenud isiku pereliikmed repressioonidele juhul, kui nad sellest ei teadnud, ei olnud andnud vajalikku tulemust. Seega tegi Beria ettepaneku võtta kriminaalvastutusele kõik välismaale põgenenud isikute pereliikmed ja anda nende karistamise juhtumid NKVD otsustada.⁴⁰ Otsus langetati ÜK(b)P KK poliitbürool 7. detsembril 1940. Selle järgi kuulusid Nõukogude Liidust põgenenud isikute pereliikmed asumisele saatmisele kolmeks kuni viieks aastaks koos kogu vara konfiskeerimisega. Kui ilmnes raskendavaid asjaolusid, kuulus „kodumaa reeturi“ pereliige arreteerimisele. Otsuse langetas NKVD erinõupidamine.⁴¹

³⁶ VNFSV Kriminaalkoodeks. Muudatustega kuni 15. novembrini 1940, Tallinn, 1941, §58^{1v}.

³⁷ P. Kaasik. Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel. Sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 29, 2012, lk. 221.

³⁸ Postanovlenie Politbjuro CK VKP(b) „O ženax izmennikov rodiny“ 13.05.1939. – Lubjanka. Stalin i NKVD, NKGB, GUKV „Smerš“ 1939 – mart 1946. Dokumenty vssix organov partijnnoj i gosudarstvennoj vlasti, sostaviteli V. Xaustov jt. Toim. A. Jakovlev, MFD, Materik, Moskva, 2006, lk. 81.

³⁹ Postanovlenie Politbjuro CK VKP(b) „Ob izmennikax rodiny“. – 17.08.1940. – Lubjanka. Stalin i NKVD, NKGB, GUKV „Smerš“ 1939 – mart 1946, lk. 184.

⁴⁰ NSVL siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria eriteade NSVL riikliku kaitsekomitee esimehele Jossif Stalinile, 04.12.1940. – Lubjanka. Stalin i NKVD, NKGB, GUKV „Smerš“ 1939 – mart 1946, lk. 202–203.

⁴¹ Postanovlenie politbjuro CK VKP(b) „O privličenii k otvetstvennosti izmennikov rodiny I členov ix semej“ s pridloženiem spetssoobščeniija L. P. Berii I. V. Stalinu, 7 dekabrja 1940 g“. – Lubjanka. Stalin i NKVD, NKGB, GUKV „Smerš“ 1939 – mart 1946, lk. 201–204.

Kodumaa reeturi pereliikmeteks loeti tema isa-ema, mees või naine, lapsed, vennad-õed, ämm ja äi, juhul kui elati ühises leibkonnas, milles seisnes nende ainus „süü“. Kui ei esinenud raskendavaid asjaolusid, siis kuulusid nad oma leibkonna liikme põgenemisel Nõukogude Liidust asumisele saatmisele riigi põhjapoolsetesse piirkondadesse. Asumisele saatmise otsuse tegi NKVD erinõupidamine ja asumisele saatmine pidi toimuma konvoi saatel, alaealisi lapsi ei tohtinud täiskasvanutest eraldada. Arreteeritud kodumaa reeturite pereliikmete alaealisi lapsi vanglasse ei saadetud, nad anti lastekodudesse. Asumisele saadetud pereliikmete vara kuulus konfiskeerimisele.⁴²

NSVL riikliku kaitsekomitee otsus 24. juunist 1942 rõhutas, et see kehtis nii sõjaväelaste kui ka tsiviilisikute kohta. Kodumaa reeturite, kes olid süüdi mõistetud NKVD erinõupidamise poolt §58^{1a} alusel (spionaaž, ülejooksmine, Saksa karistus- või administratiivorganites teenimine, kodumaa reetmise katse jms.), pereliikmed kuulusid kinnipidamisele ja asumisele saatmisele viieks aastaks. Otsuse asumisele saatmise kohta tegi NKVD erinõupidamine. Pereliikmete alla loeti isa-ema, mees või naine, lapsed ning õed-vennad, kes elasid kuriteo sooritamise ajal nn. kodumaa reeturiga ühes leibkonnas. Arreteerimisele ja asumisesaatmisele ei kuulunud need kodumaa reeturite pereliikmed, kes olid ise punaarmeeelased või partisanid.⁴³

Kriminaalkodeksis ja eespool nimetatud otsustes sätestatud siiski ei viidud ellu täielikult. Kodumaa reeturite ja nende pereliikmete erinevad kategooriad hõlmasid üle NSV Liidu miljoneid inimesi ja kõigi nende juhtumite uurimine ja karistamine polnud NKVD-le, NKGB-le ja Punaarmee vastuluurele füüsilisel jõukohane. Nii oli karistamine paljuski juhuslik. Täpseid arve perekonnaliikmete arreteerimise kohta pole võimalik esitada.

Sotsiaalselt võõrad elemendid

Lisaks asumisesaatmisele pandi avalikult häbiposti, jäeti ilma kodanikuõigustest, tööst ja elukohast ning taandati sotsiaalses hierarhias mitu ühiskonnagrupperi, keda kvalifitseeriti uuele sotsialistlikule ühiskonnale „sotsiaalselt võõraste elementidena“. Kapitalismivastases revolutsioonis ja klassivõitluses kannatas inimesi kõikidelt elualadelt, kes mingilgi põhjusel ei sobinud loodavasse uude ühiskonda.⁴⁴ Lubas ju partei programmi „kurnajatelt“ poliitilised õigused ära võtta ja nende vabadusi kitsendada.⁴⁵

Aastail 1918–1936 eksisteeris NSV Liidu konstitutsiooni alusel valimisõigustest ilma jätud (lišennoje izbiratel' nõhh prav) elanikkonnagrupp, keda hakati kutsuma lišentsõ' deks.⁴⁶ Nendeks olid (endised) „mittetõisest tulust elatujad“, kelle sissetulek johtus maaomandist, ettevõttest, kapitalist jms. Sellesse kihti kuulusid nii kaupmehed kui ka mungad, nunnad ja preestrid, tsariaegse politsei, eriti sandarmikorpusse ja kaitsepolitsei (ohranka) teenistujad ning agendid, tsariperekonna liikmed, aga ka vaimuhaiged, eestkosteadused ja teatud kuritegude eest karistatud. 1920. aastate teisest poolest sattusid ilmajätute hulka mitte ainult sel hetkel, vaid ka revolutsiooni eel palgatööd kasutanud isikud. Vahepeal taastatud valmisõigusest jäid 1920. aastate teisel poolel uuesti ilma endised tsariarmee ohvitserid, kelles nähti sõja korral potentsiaalset sisevaenlast. Samal ajal alanud kollektiviseerimise teostamiseks defineeriti kulakud kui ühiskonnakiht, kellelt võeti lisaks valimisõigusele ära ka kõik kodanikuõigused. Nad kaotasid õiguse igasugusele varale, nende senine vara konfiskeeriti ja nad asustati sunniviisiliselt ümber. 1930. aastal jäeti valmisõigustest ilma koguni organistid, kellel

⁴² Samas, lk. 201–204.

⁴³ Postanovlenie GKO „O ženax semej izmennikov rodiny“ 24.06.1942. – Lubjanka. Stalin i NKVD, NKGB, GUKV „Smers“ 1939 – mart 1946, lk. 350–351.

⁴⁴ S. Courtois. jt. Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000, lk. 173.

⁴⁵ Wenemaa Kommunistlise (enamlaste) Partei programm, lk. 8–9.

⁴⁶ Wenemaa Sotsialistlise Föderatiivse Nõukogude Wabariigi põhjusseadus (Konstitutsion). 13. trükikoda, Peterburi, 1918, §65.

lisaks orelimängimisele oli religioossetel kombetalitustel ka mingisuguseid teisi talitusega seotud ülesandeid.⁴⁷

Ühe pereliikme kuulutamine režiimi vaenlaseks pani märgi kogu perekonnale ja ilmajäetu staatusesse langesid ka nende pereliikmed. 1929/30. aasta vahetusel kuulus ilmajäetute gruppi 3,7 miljonit inimest. 44% sellest moodustasid alla 18-aastased pereliikmed. 1932. aastaks oli ilmajäetute arv koos perekondadega seitse miljonit.⁴⁸

Ilmajäetute grupp likvideeriti formaalselt 1936. aasta konstitutsiooni kehtestamisega, kuid oli erandeid. Asumisele saadetud kulakute õigused taastati, kuid sellest hoolimata lubati neil elukohta vahetada ainult ettenähtud asumispiirkonna ulatuses, neid ei peetud võrdväärseks riigi piires vaba liiklemisõigusega passiomanikega.⁴⁹

Valimisõigusest ilmajätmist kasutati ühiskonna ühe osa stigmatiseerimiseks ning valimisõiguse omamise tähtsus ei seisnenud mitte selle sõnasõnalisel tähenduses, vaid hoopis märgistatud inimeste gruppi mitte kuulumises. Jättes kõrvale vaimuhaiged, eestkosteadused ja kurjategijad, moodustasid ilmajäetute tuumiku „endiste ekspluataatorlike klasside“ esindajad ja enamlaste ideoloogilised vaenlased. Viimati nimetatute puhul oli valimisõigusest ilmajätmine üks repressiivmeetodeid.⁵⁰ Ilmajäetu staatusesse langemine tõi kaasa töökoha kaotuse, arstiabist ilmajäämise, ametiühingutest ja kooperatiividest väljaheitmise, mis aastatel 1929–1935 kehtinud kaardisüsteemi tingimustes tähendas omakorda ka esmatarbekaupade, s.h. toiduainete riikliku hinnaga ostmise õiguse kaotust. Munitsipaalmajadest ja -korteritest väljatõstmise ja suurlinnade „puhastamise“ käigus aeti ilmajäetud välja ka suurematest linnadest; nende makse tõsteti ja neile kehtestati lisamaksud.⁵¹

Lastele tõi vanema(te) valimisõigusest ilmajätmine kaasa väljaheitmise õppeasutustest. Ka sõjaväkke mobiliseerimisel tuli rangelt kinni pidada klassivaliku põhimõttest, võtta armeesse ainult töörahvast, kulaklikud ja muud parasitlikud elemendid tuli saata spetsiaalsetesse tööpataljonidesse.⁵² Aastail 1930–1937 suunatigi ilmajäetute kutseelised pojad eraldi nende jaoks loodud tagalakaitse (*tõloopolšeniye*) üksustesse, millega omakorda kaasnes vanematele sõjamaksukohustus kutseelise poja Punaarmeeist välja jäämise eest. Kuigi tööpataljonlased polnud päris lindpriid, tunnetas ülejäänud ühiskond nende õigusetust ja kaitsetust. Ülemad kohtlesid neid sageli jõhkramalt; esines juhuseid, kus n.-ö. vaba töøjõuna värvatud mehed kirjutasid tööpataljonlaste töö oma arvele; neid toilitustati vabast töøjõust kehvemini ja tööpataljonlaste tööohutusse ükskõiksest suhtumisest tulenevalt oli palju tööõnnetusi.⁵³

⁴⁷ S. Krasil'nikov. Na izlomag social'noj struktury. Marginaly v poslerevoljucionnom rossijskom obščestve (1917 – konec 1930-x gg.). NGU, Novosibirsk, 1998. Käesolevas töös on kasutatud elektroonilist varianti <http://zaimka.ru/soviet/krasiln1.shtml>. 13. mai 2012 – Istorija Stalinskogo Gulaga. Specpereseleny. 5 kd. Moskva, 2004, lk. 42, 236; Politbjuro i krestjanstvo: vysylka, spetsposelenie. Moskva, 2006, lk. 510; Selgitus Kesktäitevkomitee poolt nõukogude valimiste kohta antud instruksiooni juurde. – Pravda 16. detsember 1930, nr. 345 (4790) <http://www.oldgazette.ru/pravda/16121930/text2.html> (viimati vaadatud 16.06.2016).

⁴⁸ Samas; S. Courtois jt. Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid, Tallinn, 2000, lk. 178.

⁴⁹ *Trudposelenie* ks nimetati 1930. aastate alguses sunniviisiliselt ümberasustatud kulakute uusi elukohti, samuti kulakute asumisele saatmist üldiselt. Väiksemas ulatuses ümberasustamise toimus varemgi, kuid kulakutega algas inimeste suures ulatuses ümberasustamise kasutamine režiimi julgeolekualaste, ideoloogiliste, majanduslike, demograafiliste jm. eesmärkide täitmise nimel.

⁵⁰ S. Krasil'nikov. Na izlomag social'noj struktury; Istorija Stalinskogo Gulaga. Specpereseleny, lk. 42, 236; Politbjuro i krestjanstvo: vysylka, spetsposelenie, lk. 510; Selgitus kesktäitevkomitee poolt Nõukogude valimiste kohta antud instruksiooni juurde. – Pravda nr. 345 (4790), 16.12.1930.

⁵¹ S. Krasil'nikov. Na izlomag social'noj struktury; Istorija Stalinskogo Gulaga. Specpereseleny, lk. 42, 236; Politbjuro i krestjanstvo: vysylka, spetsposelenie, lk. 510; Selgitus kesktäitevkomitee poolt Nõukogude valimiste kohta antud instruksiooni juurde. – Pravda nr. 345 (4790), 16.12.1930; S. Courtois jt. Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid, lk. 178.

⁵² B. N. Ponomarjov. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, lk. 276.

⁵³ S. Krasil'nikov. Na izlomag social'noj struktury; Istorija Stalinskogo Gulaga. Specpereseleny, lk. 42, 236; Politbjuro i krestjanstvo: vysylka, spetsposelenie, lk. 510; Selgitus kesktäitevkomitee poolt Nõukogude valimiste kohta antud instruksiooni juurde. – Pravda nr. 345 (4790), 16.12.1930.

Valimisõigusi taastati jooksvalt ning 1920. aastate keskel taastati osa ilmajätute valimisõigus ka kampaania korras. 1930. aastal lubati taastada vanematest eraldi elavate laste valimisõigus, mis kandis uue ühiskonna loomisel ja vana hävitamisel põlvkondadevaheliste konfliktide tekitamise eesmärki. Lisaks taastati tööüksustes teeninud meeste valimisõigus pärast kolme-nelja aastat töötamist ja valgete armeede endistel ohvitseridel ning ametnikel, kes olid teeninud Punaarmees ja võtnud aktiivselt osa Nõukogude Liidu kaitsmisest. Ülejäänud said taotleda valimisõiguse taastamist viis aastat pärast õiguste äravõtmist.⁵⁴ Varjatumalt käis stigmatiseerimine edasi ankeetidesse küsimuse lisamisega varasema õiguste kaotamise kohta.⁵⁵

Sotsiaalse päritolu tõendamine

Klassikuuluvuse määras sotsiaalne päritolu. Okupeeritud Eestis seati kohe 1940. aastal sotsiaalse päritolu kindlakstegemiseks sisse ankeedisüsteem. Põhjalik ankeet iseenda ja oma kodakondsete kohta tuli täita tööle või kooli kandideerides, mingisugust luba või toetust taotledes jne. Näiteks nõudis siseministeerium 1940. aasta augustis politseiprefektidelt andmeid muu hulgas ka politseikomissaride, abikomissaride ja konstaablite sotsiaalse päritolu kohta ning hoiatas, et „[– –] andmetesse ebaõigete teadete paigutamine toob enesega kaasa deklareerijale ametnikule suuri halbtusi“.⁵⁶ Kui politseiaparaat 1940. aasta septembriks lõplikult likvideeriti ja loodi tööliste-talupoegade miilits, siis tuli ka miilitsakandidaatidel esitada tööle kandideerides elulookirjeldus, milles oli näidatud sotsiaalne päritolu, varasem kuulumus parteidesse ja/või organisatsioonidesse, varanduslik seis jms.⁵⁷

Need algkooliõpetajad, kellel oli reservohvitseri ettevalmistus ning kes soovisid edaspidi saada sõjalise õpetuse õpetajaks kesk- ja kutsekoolides, pidid hiljemalt 19. septembriks 1940 esitama riigikaitseõpetuse nõunikule sooviavalduse ja ankeetlehe, kus muu hulgas oli küsimus jällegi ka sotsiaalse päritolu ja varandusliku seisu kohta.⁵⁸ Sellised ankeedid tuli tegelikult täita kõigil õpetajail, koos hoiatusega ebaõigete või poolikute andmete esitamise eest: „Selle juures Maakoolivalitsus palub Teid hoiatada ja juhtida ankeedi täitjate tõsist tähelepanu selle peale, et antavad andmed peavad täielikult vastama tõsioludele ja et tõsioludest kõrvalekaldamiseks ei jäetaks vastamata ühtegi küsimust ning neid ei vastataks poolikult.“⁵⁹

Ankeedid iseenda ja oma perekonna kohta tuli esitada ka koolilastel ja üliõpilastel. Nõukogude Liit deklareeris hariduse kättesaadavust kõigile, kuid siiski teatud mõõndustega, millel ei olnud mingit pistmist õpilaste võimetega. Esimeseks sõelaks olid taas ankeetlehed. 1940. aasta ENSV keskkoolide tegevuse ajutise määruse järgi nõuti keskkooli astuda soovija vanematelt või hooldajatelt avaldust kooli direktorile, milles oli märgitud õpilase haridus, perekonnaseis ja sotsiaalne päritolu ning vanemate varandusliku seisundi tunnistus.⁶⁰ Samasugune nõue kehtis ka ülikooli sisseastumisel. Nii kandideerija enese kui ka tema vanemate kohta tuli esitada linna- või vallavalitsuse tõend, mis näitas ära isiku sotsiaalsesse kihti kuulumise ja varandusliku seisu enne 21. juunit 1940. Esmajoones võeti ülikooli vastu soovijaid tööliste, kehvema talurahva ja töötava intelligentsi hulgast.⁶¹ 1940. aastal Tartu ülikooli rektori nimetatud Hans Kruus on meenutanud, et taotleti võimalikult paljude tööliste ja talupo-

⁵⁴ Samas.

⁵⁵ Ankeedi faksiimilekoopia, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Анкета_СпН_НКВД.jpg?uselang=ru (viimati vaadatud 16.06.2016).

⁵⁶ ERA, f. 27, n. 3, n. 2812, l. pagineerimata, Siseministeeriumi Tallinna-Harju prefektuur Keila jaoskonna Politseikomissarile, 08.08.1940.

⁵⁷ P. Kaasik. Eesti politsei. – Sõja ja rahu vahel. Toim. E. Tärvel, II. S-keskus, Tallinn, 2010, lk. 384–386.

⁵⁸ ERA, f. R-967, n. 1, s. 103, pagineerimata, ENSV Hariduse Rahvakomissariaat maa- ja linnakoolivalitsustele, 16.09.1940.

⁵⁹ ERA, f. R-967, n. 1, s. 103, pagineerimata, Viljandi Maavalitsuse haridusosakonna ringkiri, 14.09.1940.

⁶⁰ ENSV Teataja, 1940, 3, 27, Keskkoolide tegevuse korraldamise ajutine määrus, 03.09.1940.

⁶¹ Riigi Teataja 1940, 97, 957, Ülikoolidesse üliõpilaste vastuvõtmise määrus, 06.08.1940.

gade laste vastuvõtmist ülikooli ning võib-olla oldi intelligentisi laste vastu pisut nõudlikum, väikekodanlaste järeltulijaist rääkimata.⁶² Aja jooksul anketeerimise põhjalikkus muutus. Näiteks 1954. aastal tuli Tartu ülikooli üliõpilaskandidaadil esitada detailne ülevaade vanemate tegevuse kohta enne 21. juunit 1940, teatades muu hulgas vanemate endise sotsiaalse positsiooni, nende peamise tegevusala, kas ja kui palju nad omasid maad ning loomi, kas ja kui palju kasutasid palgalist tööjõudu, kas omasid tööstuslikku ettevõtet ning kui, siis millist ja mitme töötajaga jne. Sellest polnud aga küllalt, lisaks tuli teada anda, kas keegi sugulastest oli teeninud Saksa sõjaväes või viibis välismaal. Iseenda kohta tuli ankeeditäitjal vastata samadele küsimustele lisaks, kas tal esines kõhklusi parteiliini läbiviimise ajal.⁶³

Ülikooli sisseastujate põhjalik anketeerimine kestis kuni 1960. aastate lõpuni, mil hakati ülikooli kandideerijate puhul piirduma küsitluslehtede täitmisega olulisemate isikuandmetega. Põhjalikum taustakontroll nihkus tööeluga alustamise või aspirantuuri astumise aega.⁶⁴ Näiteks 1976. aastal tuli ülikooli astuda soovijal esitada oma vanemate kohta vaid töö- ja elukoht. Enam ei päritud ka välismaal viibivate sugulaste kohta.⁶⁵ 1983. aasta ankeedis 1976. aastaga võrreldes erinevusi ei ole, küll aga tuli seda nüüd täita kahes eksemplaris, s. t. nii eesti kui ka vene keeles.⁶⁶

Stalini-järgsel perioodil sai sotsiaalse päritoluga võrreldes üha olulisemaks töölisnoore staatus, sest parteid häiris asjaolu, et Nõukogude Liidus, mis pidi olema tööliste riik, komplekteeriti üliõpilaskond järjest rohkem mitte-töölispäritolu noortest. Kui seni võis soodne sotsiaalne päritolu ja poliitiline aktiivsus komsomolitegevuses aidata edasi ka mitte kõige paremate sisseastumiseksamite tulemuste korral,⁶⁷ siis 1957. aastast hakati kõrgkoolidesse vastuvõtmisel eelistama vastuvõtueeskirjade kohaselt neid sisseastujaid, kes olid keskkooli järel töötanud kaks aastat tootmises või teeninud sõjaväes. Vastasel korral tuli tööstaaž koguda kõrgkoolis õpingute kõrvalt.⁶⁸ Vanemate sotsiaalne staatus ei omanud enam nii suurt tähtsust, kui nad ei kuulunud just mõnda võimu erilise negatiivse tähelepanu all olevasse rühma, näiteks vaimulikkonda. Töölisnoore mõiste võrdsustati eelneva sõjaväes teenimise ja/või keskkoolijärgse töötamisega.⁶⁹

Päriselt ei vaibunud sotsiaalse päritolu teema Nõukogude Liidus kuni selle lagunemiseni. Eespool on kirjeldatud Osvald Palu ja tema abikaasa Milla kolhoosist välja viskamise lugu, sest Osvald oli 1952. aastal rahvavaenlasena arreteeritud. 1985. aastal soovis tema tütar sõita ekskursioonile Soome Vabariiki. Kirjutanud ankeedis isa kohta, et too on 1966. aastal surnud, märkis KGB selle kohta oma tõendis, et isik varjab isa arreteerimist 1952. aastal. Tõsi, sõitu takistavaks see asjaolu toona enam ei saanud.⁷⁰

Mandaatkomisjon

Lisaks ankeedile ja varandusliku seisundi tunnistusele seati kõigis kõrgkoolides sisse nn. mandaatkomisjon, mille ülesanne oli koostöös julgeolekuorganitega selgitada välja iga üksiku sis-

⁶² J. Ant, T. Hiio. Tartu ülikool esimese Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal 1940–1941. – T. Hiio, H. Piirimäe. (toimetajad). Universitas Tartuensis 1632–2007, Tartu, 2007, lk. 428.

⁶³ Tartu Ülikooli Arhiiv (edaspidi TÜA) 9/56-318, üliõpilase isiklik akt nr. 50231, l. 13–15p, Isiklik leht kaardrite arvestamiseks, 21.12.1954.

⁶⁴ T. Hiio. Ülikooli asend Nõukogude Liidu valitsemisüsteemis. – T. Hiio, H. Piirimäe (toimetajad). Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 460.

⁶⁵ TÜA 4-k, 10453, Üliõpilase isiklik toimik, matrikli nr. 761088, l. 1–1p, avaldus rektorile, 09.07.1976.

⁶⁶ TÜA 4-k, 21623, üliõpilase isiklik toimik nr. 83056, l. 2–2p, avaldus rektorile 23.08.1983.

⁶⁷ T. Hiio. Ülikooli asend Nõukogude Liidu valitsemisüsteemis, lk. 461.

⁶⁸ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 35.

⁶⁹ V. Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 52.

⁷⁰ ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 33371, väljasõidutoimik, 1985; Autori intervjuu korrespondentiga, 12.01.2014.

seastuja taust. Mandaatkomisjoni kuulusid kõrgkooli juht, partorg, ametiühinguvolinik, EKP Keskkomitee esindaja jt., kes kohtusid sisseastujatega isiklikult ning küsitlesid neid enne, kui otsustasid iga üksiku kandidaadi puhul, kas teda on sobiv lubada sisseastumiseksamitele. Kas mandaatkomisjoni kujul oli tegemist vastuvõtukomisjonist eraldi seisva üksusega või kutsuti nii rahvasuus sedasama vastuvõtukomisjoni, on hetkel vastuseta küsimus. Segadust tekitab asjaolu, et suulist pärimust kogudes kasutasid intervjuueeritavad alati mandaatkomisjoni terminit, seni leitud kirjalikes allikates on aga sisseastumiseksamitele lubamise üle otsustamisel mainitud ainult vastuvõtukomisjoni. Seetõttu on artiklis vastavalt allikale kasutusel mõlemad terminid.

Ülikoolide vastuvõtukomisjonide istungite protokollidest nähtub selgesti, et vestlus kandidaatidega oli esimeseks sõelaks ülikooli pääsemisel ja otsus, kas üliõpilane sisseastumiseksamitele lubada või mitte, sõltus täielikult tema sotsiaalsest päritolust. Nii on näiteks Tartu Riikliku Ülikooli 1955. aasta protokollides nimekiri isikutest, kes on lubatud vastuvõtueksamitele; neist nii mõnegi järel seisab sulgudes aga käsikirjas lisatud tingimus – „kui esitab andmeid isa kohta“.⁷¹ Selliseid kandidaate, kellelt nõuti enne eksamitele lubamise otsustamist täiendavaid andmeid isa kohta, leidub ka Tallinna Polütehnilise Instituudi vastuvõtukomisjoni protokollides.⁷² Mõnikord nõuti andmeid mõlema vanema kohta,⁷³ vahel lausa pere siseasjade kohta. Näiteks tuli ühel Tallinna Pedagoogilisse Instituuti kandideerijal esitada sisseastumiseksamitele pääsemiseks andmed oma isa kohta ning täpsustada, „millisel alusel“ toimus tema vanemate lahutus 1947. aastal.⁷⁴ Küllalt sageli käskis komisjon sisseastujatel veel kord komisjoni ette ilmuda, kuid sissekandeid korduvkoosolekute kohta enam ei leidu. Arvata on, et eksamitele mittelubamist paberil üldjuhul ei kajastatudki. Mõningate harukordsete eranditega. Näiteks on Tallinna Polütehnilise Instituudi vastuvõtukomisjoni protokollis must-valgel kirjas otsus Matti Pätsi kohta: „Eksamitele mitte lubada. Vastuvõtukomisjon leiab, et ta ei sobi TPI üliõpilaseks oma päritolu tõttu.“⁷⁵

Professor Enn Tarvel mäletab, kuidas tema käest küsiti 1950. aastal mandaatkomisjonis vestluse jooksul kolm korda, kas ta isa oli Saksa okupatsiooni ajal Omakaitstes, millele Tarvel iga kord eitavalt vastas. Vastates samale küsimusele juba kolmandat korda, lisis ta, et ei tahetud – liiga vana oli! Tarveli vastuvõtmine ülikooli oli tähelepanuväärne, sest tema vend (snd. 1926), olles teeninud Saksa sõjaväes ja Tšehhis vangi langenud, teenis tööpataljonis ning onu Peeter Tarvel, Tartu Ülikooli ajaloo professor, olid vangistatud ja Vorkutasse saadetud. See ei saanud komisjoniliikmetele teadmata olla.⁷⁶

Et palju olenes komisjoniliikmete vastutulelikkusest, näitab ka järgmine lugu. Anna-Mirjam Kaber, sündinud Puhk, soovis pärast gümnaasiumi astuda Tallinna Polütehnilisse Instituuti laevaehituse erialale. Kui ta oli sisseastumisdokumendid esitanud, teatas rektor Ludvig Schmidt, et laevaehitusse teda vastu ei võeta, sest on teada, kes on tema isa⁷⁷, ja küllap soovib tütarlaps lihtsalt merele pääseda. Küll aga soovitas rektor tal kandideerida õhtusesse majandusõppesse, kuhu Puhk tõepoolest ka vastu võeti. Aasta pärast proovis ta astuda Tartu ülikooli geograafia erialale, sest majandus ei paelunud, aga kahtlustab, et kukutati eksamitel nimme läbi. Kui ta seejärel esitas dokumendid Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse sisseastumiseks, öeldi vastuvõtus, et ei ole mõtet aega raisata. Lõpuks viis ta paberid Tallinna

⁷¹ ERA, f. 5311, n. 2, s. 9, l. 65–76, Tartu Riikliku Ülikooli vastuvõtukomisjoni protokoll nr. 13, 30.07.1955.

⁷² ERA, f. R-1834, n. 3, n. 246, l. 7, Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilaste vastuvõtukomisjoni istungi protokoll nr. 3, 04.07.1952; ERA f. R-1834, n. 3, s. 246, l. 10, Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilaste vastuvõtukomisjoni istungi protokoll nr. 4, 11.07.1952.

⁷³ ERA, f. R-1834, n. 3, s. 246, l. 13, Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilaste vastuvõtukomisjoni istungi protokoll nr. 5, 16.07.1952.

⁷⁴ ERA, f. R-2191, n. 1, s. 27, l. 8, Tallinna Pedagoogilise Instituudi vastuvõtukomisjoni protokoll nr. 6, 29.06.1953.

⁷⁵ ERA, f. R-1834, n. 3, s. 246, l. 16, Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilaste vastuvõtukomisjoni istungi protokoll nr. 6, 18.07.1952.

⁷⁶ Autori intervjuu Enn Tarveliga, 14.02.2012.

⁷⁷ Joakim Puhk (1888–1942), Eesti Vabariigi ettevõtja ja poliitik.

Pedagoogilisse Instituuti füüsika-matemaatika erialale ja pääses ka õppima, kusjuures kaks venelannat jäeti välja. Anna-Mirjam Kaber arvab, et keegi pidi vastuvõtukomisjonis tema eest kostma, võib-olla prorektor Richard Kalling.⁷⁸

Paljusid peletas selline kord üldse ülikooli astumast, julgust andmeid võltsida ei olnud ja ausus oleks nagooni ukse taha jätnud. Johannes Eermann meenutab, et põllumehe pojana oli ta alati soovinud astuda põllutöökooli. Kui aga õige aeg kätte jõudis, oli riigipööre juba toimunud ja senine kindel mõte ei leidnud enam poolehoidu. „Minule ei soovitatud Jänedale õppima minna, kuna kuuldavasti ei võetagi sinna õppima endiste suurталunike (külakurnajate) lapsi. Nüüd pidid sääal õppima „kapitalismi ikkest“ vabanenud töölisnoored.“⁷⁹

Evi Feldmann meenutab, et tema soovis edasi õppida Tallinna Õpetajate Seminaris, aga mandaatkomisjonist kaugemale ta ei jõudnud, sotsiaalne päritolu ei vastanud nõuetele. 1955. aastal lõpetas ta Viljandi Töölisnoorte Keskkooli, tänapäeva mõistes õhtukooli, ja proovis ülikooli pääseda. „Kord isegi teatati, et olen vastu võetud, hiljem aga saadeti dokumendid tagasi. Jälle see sotsiaalne päritolu!“⁸⁰

Seejuures on Feldmanni juhtum Eesti Rahva Muuseumis talletatavates mälestustes mõnevõrra eristuv. Sagedasti kohtab neis vastupidist – nii mõnedki, keda päritolu tõttu ülikooli ei võetud või ei hakanud nad sinna kandideerimagi, aimates ürituse mõttetust, on öelnud, et ainuvõimalik variant kõrgemat haridust saada oli asuda õppima õpetajate seminari. Võib arvata, et suur kaadripuhastus õpetajaskonnas põhjustas tööjõupuuduse, eriti kvalifitseeritud tööjõu osas, ning uutes oludes ei olnud koolmeistri amet enam sugugi populaarne, mistõttu tehti seminari sisseastujatele järeleandmisi. Siiski mitte alati, nagu näitab ülaltoodu.

Otsust mandaatkomisjoni tegevuse lõpetamise kohta pole seni õnnestunud leida, kuid allikad lubavad väita, et 1950. aastate keskpaigas selline süsteem lõpetati. Kui veel 1955. aastal heideti Tallinna Pedagoogilise Instituudi parteikomitee koosolekul kõrgkoolile ette, et eelmisel aastal ei olnud komisjon vestelnud kõikide sisseastumiskandidaatidega, ning nõuti edaspidi selle töö parandamist,⁸¹ siis 1956. aastal ei olnud vastuvõtuküsimus parteikomitee koosolekutel kordagi päevakorral ning samamoodi ka Tartu ülikoolis.⁸²

Taustakontrolli vähenemine avas ülikooli ukсед nii mõnelegi, kelle jaoks need seni suletud olid. Otto Tiefsi valitsuse haridusministri Arnold Susi tütar Heli Susi lõpetas 1948. aastal keskkooli kuldmedaliga. See tähendas toona sisseastumiseksamiteta vastuvõttu Tartu ülikooli. Kauem kui seitse päeva Susil aga üliõpilane olla ei õnnestunud, sest tema päritolule jõuti kiiresti jälile ning ta heideti rahvavaenlase tütreina ülikoolist välja. Alles kümme aastat hiljem, 1957. aastal õnnestus Susil uuesti ülikooli õppima asuda, sest siis enam mandaatkomisjoni ega põhjalikku taustakontrolli ei rakendatud.⁸³ Tallinna Pedagoogilisest Instituudist on teada, et mandaatkomisjon ei otsustanud sisseastumiseksomiteele lubamise üle juba enam 1956. aastal.⁸⁴ Tõenäoliselt oli see nii ka Tartus, kuid vastavat näidet ei ole lihtsalt õnnestunud veel leida. Teatud aseainena hakati kas just kohe, kuid hiljemalt 1959. aastast ülikooli sisseastujatelt nõudma iseloomustust kooli komsomoliorganisatsioonilt.⁸⁵

⁷⁸ Autori intervjuu Anna-Mirjam Kaberiga (sündinud Puhk), 01.08.2012.

⁷⁹ Eesti Rahva Muuseumi korrespondentvastus (edaspidi ERM KV) 995, Johannes Eermanni mälestused, lk. 62p (53–236).

⁸⁰ ERM KV 998, Evi Feldmanni mälestused, lk. 228 (227–234).

⁸¹ ERAF, f. 7068, n. 1, s. 73, l. 51–59, Protokol po zakrytogo partijnogo sobranija pervičnyj partijnog organizacii Tallinskogo pedagogičeskogo instituta 08.06.1955.

⁸² ERAF, f. 7068, n. 1, s. 73 Protokoly partijnyx bjuro, 06.01.1956–26.12.1956; ERAF, f. 7068, n. 1, s. 305 Protokoly zasedanij partijnogo bjuro, 23.01.1956–11.12.1956.

⁸³ H. Susi. Järelsõna. Kild Nõukogude Venemaa mosaiikpannoost. – A. Susi. Võõrsil vastu tahtmist. Mälestusi vangiajast ja laagripõlvest... – Akadeemia 2011, lk. 565; Autori intervjuu Heli Susiga, 09.01.2014.

⁸⁴ Autori intervjuu Tallinna Pedagoogilise Instituudi inglise keele õpetaja erialal lõpetanud Kristi Tarandiga, jaanuar 2015.

⁸⁵ ERA f.R-1834, n. 3, s. 562, Tallinna Polütehnilise Instituudi vastuvõtukomisjoni istungite protokollid, 1959.

„Tasuta“ kooliharidus

Lisaks otselele hariduse omandamise takistamisele kasutas nõukogude võim veel täiendavaid meetmeid, mis raskendasid nn. klassivaenlaste lastel soovitud haridustaseme ja eriala poole pöörduda. Kuigi väidetavalt pidi kooliharidus Nõukogude riigis olema kättesaadav kõigile ja ilma piiranguteta, asus seesama riik õpilaste seas kohe tegema klassivahet ning sellega koos kitsendama hariduse kättesaadavust.

25. septembril 1940 võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu otsuse kaotada kesk- ja kutsekoolides õppemaks,⁸⁶ kuid 15. oktoobril samal aastal määrati keskkoolides ja kõrgemates õppeasutustes uuesti õppemaks neile õpilastele, kelle vanemad elatasid end „ilma tööta saadud tulust“.⁸⁷ Ilma tööta tulu saavaiks peeti:

- vähemalt ühe alalise palgatöötajaga põllumajanduslike või käsitööstuslike ettevõtete pidajaid;
- järelevalve alla võtmata tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke;
- väljaüritavate kinnisvarade omanikke, kelle aastane tulu kinnisvarast ületas 600 krooni;
- järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud majade omanikke;
- järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud pankade, tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke ja kaasomanikke.

Olenevalt saadud tulust ja õppeasutusest küündis õppemaks 140 kroonist 440 kroonini aastas.⁸⁸

1946. aastal hakati aga õppemaksu nõudma kõigilt keskkoolis ja kõrgemates õppeasutustes õppijailt kaheksandast klassist alates. Tallinna üliõpilaste aastamaks oli 400 rubla, mujal Eestis õppivate üliõpilastel 300 rubla. Kunsti-, teatri- ja muusikaüliõpilastel oli olenemata linnast õppemaks koguni 500 rubla aastas. Keskkoolide eest tuli Tallinnas välja käia 200 rubla aastas ja mujal Eestis 150 rubla.⁸⁹ Õppemaksust olid vabastatud:

- igasuguse pensioni saajad, kui see oli ainuke sissetulekuallikas;
- Punaarmee ja laevastiku reakoosseisu ja noorema juhtkonna lapsed;
- Teises maailmasõjas Punaarmees ja laevastikus võidelnud ohvitseride-invaliidide ning langenute, teadmata kadunute või sõjas saadud vigastuste tagajärel surnud ohvitseride lapsed, langenud partisanide ja sõjaväelaste rea-, seersandi- ja vanemate koosseisu lapsed, Punaarmees, laevastikus või partisanidena võidelnud I ja II grupi invaliidide lapsed;
- Punaarmee ja laevastiku reakoosseisu ja noorema juhtkonna ülalpeetavad kõrgemate koolide ja tehnikumide õpilased, kui nad said NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 1941. aasta 26. juuni seadluse alusel abiraha;
- kõrgemates koolides ja tehnikumides isikud, kes olid tulnud Punaarmeest ja laevastikust vigastuste või haiguse tõttu;
- kindralite, admiralide ja Punaarmee, laevastiku, NSVL Siseministeeriumi ja NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi vägede ja organite vanemate ohvitseride (majorid, alam-

⁸⁶ ENSV Teataja 1940, 14, 137, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus, 25.09.1940.

⁸⁷ ENSV Teataja 1940, 27, 311, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus keskkooli vanemate klasside ja kõrgemate õppeasutuste õppemaksu sisseseadmise kohta kodanike lastele, kes elatavad end ilma tööta saadud tulust ja stipendiumide sisseseadmise üliõpilastele ja tehnikumide õpilastele, kelle vanemad ei elata ennast ilma tööta saadud tulust, 15.10.1940.

⁸⁸ ENSV Teataja 1940, 27, 315, Juhis õppemaksu kaotamise kohta tööliste, töötava talurahva ja töötava intelligentsi lastele ning õppemaksude määramiseks neile õpilastele ja üliõpilastele, kelle vanemad elavad ilma tööta saadud tulust, dateerimata.

⁸⁹ 16. detsembril 1947 kuulutati Nõukogude Liidus ootamatult ja elanikkonda ette hoiatamata välja rahareform. Reformil oli sääste konfiskeeriv iseloom, s. t. hoiukassas sai üksikisik vahetada kuni 3000 rubla uute rublade vastu vahekorras 1:1 (kuni 10 000 rubla vahekorras 3:2 ja veelgi suurema summa korral vahekorras 2:1), aga „sukasääres“ hoitud raha sai nädala jooksul vahetada vahekorras 1:10. – I. Paavle. Põllumajanduse sovetiseerimine, käsikiri Eesti Mälu Instituudi valduses.

polkovnikud ja polkovnikud) lapsed – kõrgemate koolide üliõpilased ja ja tehnikumide õpilased, kui nad olid lastud pensionile seoses erru arvamiseega tervislikel põhjustel või vanaduse tõttu pärast 25-aastast teenistust.

Lastekodulapsed said tasuta õppida keskkoolides ja tehnikumides, kuid mitte ülikoolides.⁹⁰ Täielikult kaotati õppemaks keskkoolides alates 1. septembrist 1956.⁹¹ Töötava intelligentsi hulka, kelle lapsed võisid taotleda õppemaksust vabastamist, ei kuulunud „niinimetatud vaimulike ametite pidajad (pastorid jne.)“ ega varem politsei ja Kaitseliidu juhtivkoosseisu kuulunud isikud.⁹² Õppemaksu suuruse⁹³ või vabastatuse määras isiku sotsiaalne staatus enne 21. juunit 1940 ning tõendi selle kohta andsid õpilase alalise elukoha linna- või vallavalitsused. Näiteks kuulus õppemaksukohuslaste I järku Pärnu 2. Keskkooli õpilane Chae Gordin, sest tema vanemad olid olnud kaasomanikud natsionaliseeritud kaubandusettevõttes.⁹⁴ Albina Heinsalul, kelle isa oli olnud põllumajandusliku ettevõtte pidaja ühe alalise palgatöötajaga ja ema oli algkooliõpetaja, kuulus seega töötava intelligentsi hulka, tuli maksta õppemaksu II järgu kohaselt.⁹⁵ Niisiis, lapsed, kelle vanemad olid enne 21. juunit 1940 olnud majanduslikult

⁹⁰ ENSV Teataja 1946, 26, 214, Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus õppemaksu võtmise kohta kõrgemate koolide üliõpilastelt, tehnikumide ja teiste erikeskkoolide ja üldhariduslike keskkoolide 8., 9., 10. ja 11. klassi õpilastelt, 25.04.1946.

⁹¹ ERA, f. R-14, n. 1, s. 1, NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministri käskkirjad (5. jaanuar – 19. oktoober), 1956.

⁹² ENSV Teataja 1940, 27, 315, Juhis õppemaksu kaotamise kohta tööliste, töötava talurahva ja töötava intelligentsi lastele ning õppemaksude määramiseks neile õpilastele ja üliõpilastele, kelle vanemad elatuvad ilma tööta saadud tulust, 16.10.1940.

⁹³ Õppemaksu I järk: Tallinna keskkoolides ja kutsekoolides 180 krooni aastas, ENSV Tallinna Polütehnilises Instituudis 360 krooni aastas ja Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 440 krooni aastas. Teistes linnades ning kesk- ja kutsekoolides maal 140 krooni aastas, Tartu Riiklikus Ülikoolis 280 krooni aastas ja Konrad Mäe nimelises Riigi Kõrgemas Kunstikoolis 440 krooni aastas. I järgu suuruses pidid õppemaksu tasuma natsionaliseeritud või järelevalve alla võetud pankade, tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikud ja kaasomanikud, järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud majade omanikud, põllumajanduslike ettevõtete pidajad vähemalt kolme alalise palgatöötajaga.

Õppemaksu II järk: Tallinna kesk- ja kutsekoolides 140 krooni aastas ja ENSV Tallinna Polütehnilises Instituudis 280 krooni aastas, Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 360 krooni aastas. Teistes linnades ning kesk- ja kutsekoolides maal 100 krooni aastas, Tartu Riiklikus Ülikoolis 200 krooni aastas ja Konrad Mäe nimelises Riigi Kõrgemas Kunstikoolis 360 krooni aastas. II järgu suuruses kohustusid õppemaksu tasuma järelevalve alla võtmata või natsionaliseerimata väljauuritavate kinnisvarade omanikud, kelle aastane tulu kinnisvarast ületas 1940. aasta 1. septembri seisuga 600 krooni aastas, järelevalve alla võtmata või natsionaliseerimata tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikud, palgatöölised käsitööstuslike ettevõtete omanikud, ühe või kahe alalise palgatöötajaga põllumajanduslike ettevõtete omanikud. (ENSV Teataja 1940, 27, 315, Juhis õppemaksu kaotamise kohta tööliste, töötava talurahva ja töötava intelligentsi lastele ning õppemaksude määramiseks neile õpilastele ja üliõpilastele, kelle vanemad elatuvad ilma tööta saadud tulust, 16.10.1940.)

Siinkohal mõned palgad ja toiduainete hinnad, saamaks aimu õppemaksu tegelikust suuruselt toonastes tingimustes. Näiteks oli ELKNÜ Tallinna Linnakomitee raamatupidaja kahe nädala netopalk 1946. aasta jaanuaris 236 rubla ja 47 kopikat; koristaja sai sama aja eest kätte 75 rubla. (ERAF, f. 176, n. 4, s. 33, ELKNÜ Tallinna Linnakomitee tehnilise jõu palgad, 15.01.–30.01.1946). Vastutavate töötajate palgad olid muidugi kõrgemad, ELKNÜ Tallinna Linnakomitee I sekretäri poole kuu netopalk oli 418 rubla, propagandasekretäril 450 rubla (ERAF, f. 176, n. 4, s. 33, ELKNÜ Tallinna Linnakomitee vastutavate tööliste palgad, 01.03.–15.03.1946). Samal ajal oli 1945. aastal kartuli vabaturu kilohind 7–8 rubla ja sealih kilohind 120 rubla, ühe muna eest tuli välja käia sama summa mis kilo kartulite eest. Mitte sugugi parem ei olnud olukord maal. Talusid kohustati andma riigile naturaalandamit hindadega, mis tähendasid sisuliselt kinkimist. Kartuleid „ostis“ riik hinnaga 5,5 kop/kg, sealih 0,83–1,18 rbl/kg eest ning mune 24 kop/tk. Kui kuni 1947. aasta rahareformini oli olukord keeruline, kuid veel siiski talutav, siis pärast reformi langesid küll turuhinnad, aga vähenesid ka sissetulekud ning inimestel hakkasid tekkima võlad. See omakorda tähendas üle jõu käivaid trahve või kuni kaheaastast vangistust. 1948. aastast juba asumisele saatmist ning ainuüksi samal suvel saadeti Vene NFSVs kohustuste mittetäitmise eest asumisele 12 000 talupoega. (Vt. lähemalt: I. Paavle. Vili ja munad režiimi teenistuses. Sundandam 1940. aastate Eesti külas. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1/2, lk. 213–229.)

⁹⁴ EAA, f. 4643, n. 1, s. 528, l. 11, Pärnu linnavalitsuse tunnistus nr. 2714, 30.10.1940.

⁹⁵ EAA, f. 4643, n. 1, s. 528, l. 13, Pärnu linnavalitsuse tunnistus nr. 1730, 04.11.1940.

toime tulevad inimesed, kellelt nüüd vara ja võimalik, et igasugune sissetulek ära oli võetud, määrati õppemaksukohuslaseks, kuigi nende vanemal selle maksmiseks enam raha olla ei pruukinud. 1956. aastal selline vahetegemine lõppes.

Kokkuvõte

Nõukogude ideoloogias nägi klassivõitlus ette nn. kurnajate klassi hävitamist ning proletariaadi diktatuuri abil klassideta ühiskonna saavutamist. Kurnajateks loeti ühiskonnagrupid, kes olid enne revolutsiooni omanud vara või kuulunud haritlaskonna hulka: talunikud, õpetajad, vaimulikud, ettevõtjad, poliitikud jt. Põhimõtteliselt kõik, kes ei olnud kehviktalupojad või töölised. Konstrueeritud kommunismiteooria järgi, mis väitis end teostavat marksismi, moodustasid kodanlased ja töölised teineteisele vastanduvad klassid, kelle rahumeelne kooseksisteerimine ei saanud olla võimalik. Uues loodavas ühiskonnas ei tohtinud kodanlastel olla üldse mingisugust kohta, nad tuli likvideerida. Punase terrori algaastail räägiti avalikult mahalaskmistest ja asumiseleasaatmistest. Hiljem muutus see umbmäärasemaks retoorikaks klassiühiskonna hävitamisest, mille teostamise reegleid täpsemalt küll ei sõnastatud, ent 1948. aastal vastu võetud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni esimest artiklit, mille järgi on kõik inimesed oma õigustelt võrdsed, ei hakatud NSV Liidus mitte kunagi austama.

Pärast Stalini surma muutus repressioonide sildi all küll varjatumaks, ent päriselt ei kadunud kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni. Õppimisel, töötamisel, avalikus elus osalemisel jms. sai sotsiaalne päritolu nii mõnigi kord takistavaks asjaoluks. Klassivõitluse pehmem vorm dokumentatsioonis ei kajastunud või esines seal tegelikkusest sootuks erineval kujul. Näiteks elimineeriti ülikooli sisseastujate hulgast sotsiaalselt päritolult ebasobivad kandidaadid juba enne sisseastumiseksameid. Päritolust tingitud otsused edastati üliõpilaskandidaadile kohapeal ja suuliselt. Mingisugust jälge sellest ei jäänud mujal kui mälestustes, vähemalt mitte sellisel kujul, mis oleks praegu Eesti ajaloolastele kättesaadav. Mõningaid erandeid muidugi on. Ankeetidesse jäi taustakontroll sisse kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni; mida aeg edasi, seda leebemalt, kuid siiski. Näiteks tuli kuni NSV Liidu lagunemiseni välisriigi küllastamiseks väljasõiduloa taotluses loetleda üles nii Eestis elavad kui ka välismaal viibivad lähisugulased.

Sotsiaalse päritolu tõttu töölt vallandamisel esitati otsuses põhjuseks sageli tööga mitte toime tulemine. Seejuures tasub meele pidada, et eelkirjeldatud otsuste tegemine taandus sageli otsuse langetajate empaatiavõimele ja laveerimisoskusele. Ühest kolhoosist rahvavaenlase kodakondsena väljavisatu võis saada tööd teises, olenes esimehest, ning ühes kõrgkoolis ebasobiva sotsiaalse päritolu tõttu ukse taha jäänud nooruk võis asuda õppima mõnes teises – kui seal leidus keegi, kel süda sees ja kelle sõna maksis.

Artikkel on valminud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi toel (riigieelarvelise toetuse kasutamise leping 10.1-8.1/14/828).